

УДК 159.9 + 316.472.3

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2021.3.21>**Оксана СКНАР**

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник, Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, вул. Андріївська, 15, м. Київ, Україна, 04070
ORCID: 0000-0001-7883-680X

Oksana SKNAR

Candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher, Senior Researcher at the Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 15 Andriivska str., Kyiv, Ukraine, 04070
ORCID: 0000-0001-7883-680X

ДОСВІД СТВОРЕННЯ ОПИТУВАЛЬНИКА ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОДІЇ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ ЯК ЧИННИКА ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

THE EXPERIENCE OF CREATING A QUESTIONNAIRE FOR DETERMINING THE FEATURES OF THE INTERACTION OF PARENTS AND CHILDREN AS A FACTOR OF CIVIC COMPETENCE

У статті презентується авторський опитувальник, сконструйований для визначення тих особливостей взаємодії батьків і дітей, які зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини. Логіка конструювання представленого методичного інструментарію включає кілька послідовних кроків, що логічно витікають один із одного: виокремлення на основі теоретичного аналізу наукових джерел психологічних показників дослідження; їх операціоналізація за допомогою шкал; конструювання суджень (емпіричних індикаторів), що вичерпно розкривають зміст кожної шкали. Подається текст опитувальника, інструкція, реєстраційний бланк, шкали, ключ, способи обробки даних, інтерпретація за кожною шкалою. Показники оцінювання розвивального потенціалу сімейної взаємодії розкрито за допомогою 10 шкал: право на власну думку; право на участь у прийнятті рішень (контроль); право на автономність; право на власність; наявність правил сімейної взаємодії і готовність їх дотримуватись; жорсткість – гнучкість правил і норм; непослідовність – послідовність у взаємодії; ієрархія («перевернута» – «здорова»); авторитетність влади батьків; роз'єднаність – згуртованість; причетність спільноті. Окреслено, що сконструйований спеціально для цілей дослідження авторський опитувальник визначення особливостей взаємодії батьків і дітей як чинника громадянської компетентності, містить на загал 60 тверджень та є адекватним і коректним інструментарієм дослідження розвивального потенціалу середовища сімейної взаємодії. Представлений опитувальник є цінною прикладною розробкою, що може стати у нагоді практичним психологам та іншим фахівцям сфери допомагаючих професій як методичний інструментарій для вивчення особливостей взаємодії батьків і дітей у сім'ї, зокрема за параметрами, що визначають громадянську суб'єктність та зумовлюють соціально-психологічну компетентність дітей.

Ключові слова: громадянська компетентність, сімейна взаємодія, психологічні показники дослідження, опитувальник, індикатори.

The article presents an author's questionnaire designed to determine the features of the interaction of parents and children that determine the development of civic competence of the child. The logic of constructing the presented methodological tools includes consecutive steps flowing from each other: identification of psychological indicators of the study based on theoretical analysis of scientific sources; their operationalization by means of scales; constructing judgments (empirical indicators) that comprehensively reveal the content of each scale. The text of the questionnaire, instructions, registration form, scales, key, methods of data processing, interpretation of each scale are provided. It is outlined that the indicators for assessing the developmental potential of family interaction are operationalized using 10 scales. In particular: the right to one's own opinion; the right to participate in decision-making (control); the right to autonomy; property rights; availability of rules of family interaction and readiness to follow them; flexibility – the rigidity of rules and regulations; consistency – inconsistency in interaction; “healthy” – “inverted” hierarchy; parental authority; cohesion – disunity; community involvement. It is noted that the author's questionnaire designed specifically for the purposes of the study of the characteristics of family interaction of parents and children, which determine the development of civic competence of a child, contains 55 statements and is an adequate and correct tool for studying the developmental potential of family interaction. The presented questionnaire is a valuable applied development that can be useful to practical psychologists and

other professionals in the field of helping professions as a methodological tool for studying the interaction of parents and children in the family, in particular the parameters that determine civic subjectivity and socio-psychological competence of children.

Key words: *civic competence, family interaction, interaction of parents and children, psychological indicators of research, questionnaire.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Численні суспільні виклики, з якими стикнулись громадяни України в останні роки, загострили проблематику побудови конструктивної взаємодії її членів та екологічного співжиття не тільки у сімейному середовищі, а й – у соціальному, в умовах, що повсякчас змінюються. Нагальним завданням для науковців сьогодні є розробка адекватного методичного забезпечення для здійснення коректного емпіричного дослідження, що дозволить визначити перешкоди та ресурси середовища сімейної взаємодії як чинника розвитку громадянської компетентності дитини та сформулювати методичні рекомендації оптимізації взаємодії батьків і дітей. Зазначимо також, що сама по собі методика, сконструйована нами для вивчення означеного предмету, є цінною прикладною розробкою, що може стати у нагоді практичним психологам та іншим фахівцям сфери допомагаючи професій як методичний інструмент для вивчення особливостей взаємодії батьків і дітей у сім'ї за параметрами, що визначають громадянську суб'єктність та зумовлюють соціально-психологічну компетентність дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, показав, що громадянська компетентність є синтезуючою, такою, що базується на опануванні ключовими, життєвими компетентностями (І. Жадан, І. Зимня, С. Позняк, Дж. Равен, Р. Чулкова, Le Compte K., Blevins B., Riggers-Piehl T. та ін.) [1; 2; 4; 5; 10]. Тому завдання створення умов для її становлення не вирішується засобами лише громадянської освіти. Значну роль в цьому процесі відіграє *сім'я*, де *середовище сімейної взаємодії* можна розглядати як *міні-модель суспільства*. Сім'я є системою, що керується правилами [9, с. 183], самостійно розвивається та живе за своїм устроєм, законами, нормами, правилами. А отже, вона може слугувати «майданчиком» для засвоєння цінностей, психологічних прав, правил і норм, досвіду підпорядкування/автономності, відповідальності/свободи, опанування навичок взаємодії, які можуть як сприяти, так і утруднювати розвиток громадянської компетентності дитини [6].

Мета статті – презентувати опитувальник визначення особливостей взаємодії батьків і дітей як чинника громадянської компетентності.

Виклад основного матеріалу. На попередніх етапах ми розробили та обґрунтували модель емпіричного дослідження та виклали логіку конструювання методичного інструментарію, що передбачає кілька послідовних етапів: 1) визначення психологічних показників дослідження; 2) їх операціоналізація за допомогою шкал; 3) конструювання суджень (емпіричних індикаторів), що вичерпно розкривають зміст кожної шкали [7]. Тож ми розробили опитувальник, спеціально розроблений для дослідження особливостей взаємодії батьків і дітей, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини.

Він містить 60 тверджень. Ми сформулювали 55 суджень, які фіксують вияв тих чи інших особливостей ставлень, настановлень, дій, поведінки у ситуаціях взаємодії (по 5 суджень на кожну шкалу). А також використали шкалу І. Марковської «авторитетність батьків» з її опитувальника «ВРР» [3] як певний аналог шкали «авторитетність влади батьків».

Стандартизовано процедуру проведення, уніфіковано інструкцію та бланк. Опитувальник має високу внутрішню валідність, оскільки спирається на сучасну, науково обґрунтовану і методологічно вивірену теоретичну модель та вдало пройшов необхідний етап апробування.

Реєстрація відповідей здійснюється за допомогою шкалювання відповідей опитуваними. Респондентам пропонується оцінити ступінь згоди з певним судженням, що відображає визначений аспект сімейної взаємодії за 5-бальною шкалою.

Інструкція: «Ми вивчаємо ресурси сімейного середовища, зокрема – особливості взаємодії в сім'ї між батьками і дитиною. Ваш досвід є важливим для нас. Правильних і неправильних відповідей не існує. Анкета є анонімною, тож просимо бути щирими і відвертими. Згадайте своє дитинство до 18 років. Прочитайте запропоновані твердження та оцініть, будь ласка, ступінь своєї згоди по кожному висловлюванню, користуючись 5-бальною шкалою, де:

- 1 – ні, ніколи (повна незгода);
- 2 – якщо й буває то інколи, рідко (скоріше ні);
- 3 – важко сказати;
- 4 – часто (скоріше так);

ОПИТУВАЛЬНИК

№		1- ніколи	2-інколи	3-важко	4-часто	5-постійно
1.	Батьки вважали, що ми маємо поділяти одні цінності, а наші думки, точка зору мають співпадати, адже ми одна сім'я					1 2 3 4 5
2.	У сім'ї я стикалася з тим, що мама/батько наполягали, що вчиняти, діяти потрібно тільки так, як вона/він говорить, іншого шляху немає і бути не може					1 2 3 4 5
3.	Батьки вчили мене ділитися і поступатися «своїм», приміром віддавати свої іграшки іншим дітям (братам/сестрам або меншим дітям, дівчаткам і т.д.)					1 2 3 4 5
4.	В батьківській сім'ї були зрозумілі мені правила поведінки та її наслідків і я твердо засвоїла(в), що є рамки поведінки, які переступати не можна					1 2 3 4 5
5.	Коли я в чомусь не погоджувалася з мамою/татом, навіть якщо йшлося про якусь дрібницю, батьки докоряли (або дорікали, насміхались, соромили тощо)					1 2 3 4 5
6.	При прийнятті рішень, які стосувалися мене, батьки цікавилися моєю думкою і, як правило, враховували її					1 2 3 4 5
7.	В нашій сім'ї були чіткі норми і «залізні» правила, які не змінювалися за жодних умов і обставин. Причини їх встановлення не пояснювалися, а виконання для дітей було обов'язковим і беззаперечним.					1 2 3 4 5
8.	Залежно від настрою батьки могли одне й те саме мені то дозволити, то ні.					1 2 3 4 5
9.	З дитинства я засвоїла(в), що, окрім моїх бажань (потреб, свобод і т.д.), є ще й бажання інших людей і іноді варто поступитися, щоб об'єднатися задля наближення до такого рішення, яке буде благом для всієї сім'ї					1 2 3 4 5
10.	З дитинства я разом із батьками долучався до справ, корисних не тільки для нашої родини, а й для громади, як-то: прибирання території біля будинку, здавання макулатури, прибирання парку з сусідами, сортування сміття тощо.					1 2 3 4 5
11.	В дитинстві батьки брали на себе відповідальність за мене у рішеннях, що належали до їх компетенції (пов'язаних із моєю безпекою, здоров'ям, навчанням тощо), вирішували важливі питання, були «відповіддю» на все, що відбувається					1 2 3 4 5
12.	Я завжди враховую точку зору батька або/та мами					1 2 3 4 5
13.	У сім'ї будь-яка незгода чи то висловлювання іншої думки сприймалося батьками як непокора і різко призупинялося (або каралося, висміювалось, ігнорувалося, засуджувалося)					1 2 3 4 5
14.	У дитинстві я багато експериментувала(в), виявляла(в) самостійність і не погоджувалась(вся). Навіть якщо моя поведінка йшла врозріз з настановами батьків, я була впевнена (відчувала), що мене люблять і такою(им)					1 2 3 4 5
15.	Батьки зазвичай без стуку входили в мою кімнату або/та самі наводили порядок на моєму столі, ліжку, у рюкзаку, кімнаті і т.д. на свій розсуд					1 2 3 4 5
16.	Батьки встановили правило, за яким я втрачала(в) те, що приносило мені задоволення (приміром, доступ до комп'ютера, кіно, спілкування з друзями, ігри у дворі, тощо), якщо не виконувала(в) свої обов'язки.					1 2 3 4 5
17.	У спілкуванні з батьками я відчувала(в) і знала(в), що моє «ні» має вагу, так само, як і «так»					1 2 3 4 5
18.	Батьки поводитись так, що їм видніше, вони краще знають, що краще для їх дитини (що підходить, а що – ні; з ким дружити, а з ким – не спілкуватися; чим захоплюватися; яку секцію відвідувати, тощо)					1 2 3 4 5
19.	Стосунки у нашій родині були побудовані на словах «повинен», «зобов'язаний», «потрібно» тощо. Не так суттєво, що член сім'ї відчував чи думав, а важливо, як він мав поступити, вдіяти в даній ситуації.					1 2 3 4 5
20.	Батьки докладно пояснювали, якими будуть для мене наслідки тієї чи іншої поведінки, чого мені буде «коштувати» кожен варіант вибору. І дотримувалися цього.					1 2 3 4 5
21.	Згадуючи дитинство, у нас було дуже мало спільних сімейних зустрічей, ігор, або діяльності, де я б могла (міг) відчути єдність, єднання сім'ї та родинні зв'язки					1 2 3 4 5

Продовження Опитувальника

22.	Батьки звертали мою увагу на позитивні результати, що отримує кожен член громади в разі включення всіх у спільну справу	1 2 3 4 5
23.	У нашій сім'ї поважалась думка кожного, враховувались різні думки під час обговорення питань, але кінцеві рішення приймалися батьками з поясненнями дитині причин, чому саме таке рішення	1 2 3 4 5
24.	Можу сказати, що мама/тата для мене – авторитетна людина	1 2 3 4 5
25.	Батько/мати зазвичай не рахувалися з моєю думкою, адже вони, дорослі, мають більше досвіду і краще знають, як правильно	1 2 3 4 5
26.	Батьки ставились до мене як до цілком самостійної людини	1 2 3 4 5
27.	В нашій сім'ї було заведено, що у нас все майно спільне і воно належить родині, а не комусь особисто	1 2 3 4 5
28.	Я знала(в) про можливі санкції чи наслідки у випадку порушення правил, проте як чинити – вибір був за мною	1 2 3 4 5
29.	Я могла(міг) сказати батькам «ні» без почуття провини або страху втратити прихильність близьких і знати, що до мене прислухаються	1 2 3 4 5
30.	Батьки, намагаючись вберегти мене від промахів і захистити від можливих труднощів чи помилок, опікали у всьому, вирішували за мене проблеми, що виникали	1 2 3 4 5
31.	По мірі мого дорослішання ми з батьками періодично «переглядали» наявні в родині правила, обговорювали їх і змінювали те, що потребувало змін	1 2 3 4 5
32.	Мама/батько карали мене за такі вчинки, які здійснювали самі	1 2 3 4 5
33.	Я пам'ятаю, як тепло і затишно мені було на сімейних святах, як батьки з любов'ю їх готували, як ми разом проводили час, щось робили, займалися творчістю, і як я раділа(в) почуттю приналежності, причетності сім'ї	1 2 3 4 5
34.	У дитинстві я бачила(в), що батьки можуть поступитися власними бажаннями, намірами на користь спільним інтересам, які будуть благом для всієї сім'ї, громади чи ін. спільноти	1 2 3 4 5
35.	У дитинстві я трохи побоювалась(вся) батьків, бо вони використовували свою владу, домагаючись беззаперечного виконання своїх вказівок	1 2 3 4 5
36.	Мати/ батько для мене є еталоном і прикладом в усьому	1 2 3 4 5
37.	Батьки підтримували моє прагнення розмірковувати, формулювати власні судження, висловлювати різні ідеї, думки	1 2 3 4 5
38.	Коли я пробувала(в) відстоювати свою самостійність, батьки «позбавляли» своєї фінансової підтримки і дружби	1 2 3 4 5
39.	Батьки вважали, що дітям не потрібен свій власний простір або особисті речі, всі можуть користуватися усім	1 2 3 4 5
40.	Я не любила(в) робити доручену мені роботу по дому і виконувати обов'язки, тому тягнула(в) до останнього і була(в) упевнена, що батьки завжди «підхоплять» й «виручать», зроблять за мене. Наслідків для мене не було.	1 2 3 4 5
41.	У далекому дитинстві бували випадки, коли я вимагала(в) свого, і намагаючись цього домогтися, використовувала(в) істеріку, сльози, крик, «гру» на почуттях батьків і т.д., але вони були непохитні і одночасно доброзичливі. І з часом я навчилася(вся) поважати «ні» інших людей	1 2 3 4 5
42.	У дитинстві, перш ніж прийняти якесь рішення, я намагалась передбачити реакцію батьків на нього (чи будуть вони невдоволені, гніватимуться, чи схвально поставляться тощо) і орієнтувалась на це	1 2 3 4 5
43.	Кожен член нашої сім'ї час від часу міг виступати лідером у тій чи іншій ситуації, де він почувався більш компетентним	1 2 3 4 5
44.	Батьки інколи могли дозволити мені те, що ще вчора забороняли	1 2 3 4 5
45.	Батьки, скільки я пам'ятаю, вітали змагання, а не співпрацю і об'єднання зусиль. Дітей порівнювали між собою або з іншими дітьми, а суперництво заохочувалося	1 2 3 4 5
46.	Батьки з повагою, теплом і доброзичливістю ставились не тільки до нас, дітей, а й до родичів, літніх людей, тваринок та пояснювали, чому важливо допомагати мамі, чи бабусі, чи піклуватись про тварин.	1 2 3 4 5
47.	Скільки я себе пам'ятаю, я була(в) не за віком дорослою дитиною і сам(а) дбала, опікала, втішала батьків. Вони ж багато розповідали про свої проблеми, про те, як їм важко і складно, любили поскаржитися і чекали від мене допомоги і підтримки	1 2 3 4 5

Продовження Опитувальника

48.	Я поділяю більшість поглядів матері / батька	1 2 3 4 5
49.	Батьки з повагою ставились до моїх висловлювань, думок, навіть тоді, коли вони відрізнялись від того, як вважають вони	1 2 3 4 5
50.	Коли в дитинстві я робила(в) щось по-своєму, а не так, як хотіли батьки, то відчувала(в), що вони емоційно усувалися, ставали «холодними» і віддаленими у спілкуванні	1 2 3 4 5
51.	У дитинстві на моїй території (у своїй кімнаті / на моєму столі і т.д.) я мала(в) більше прав і можливостей встановлювати свої правила	1 2 3 4 5
52.	Пригадуючи дитинство, мені важко згадати, якими були мої обов'язки	1 2 3 4 5
53.	Пам'ятаю, як у дитинстві мені важко було стикатися з відмовою та «ні». Батьки з розумінням до цього ставились, пояснювали причини відмови і стояли на своєму. Я засвоїла(в), що інші також мають право на «ні»	1 2 3 4 5
54.	Більшість рішень в батьківській родині приймалися її главою. Думки інших членів сім'ї, а тим паче дітей, зазвичай, не питали і не брали до уваги	1 2 3 4 5
55.	Бували ситуації, коли наша родина вимушена була порушувати існуючі правила в зв'язку з новими обставинами життя	1 2 3 4 5
56.	Пригадуючи батьківську сім'ю, можу сказати, що мої однакові дії, вчинки могли викликати у батьків то докори і нарікання, то похвалу	1 2 3 4 5
57.	Батьки (або принаймні хтось один із них) брали участь у активностях та справах, що придумувала(в), ініціювала я	1 2 3 4 5
58.	Батьки активно залучали мене до справ сім'ї, долучали до обговорення по важливих питаннях, делегували приймати посильні рішення та виконувати їх	1 2 3 4 5
59.	Я з дитинства була(в) головною(им) у сім'ї, таким собі маленьким полководцем, що любив командувати всім і всіма, а батьки підпорядковувалися та/або крутилися навколо моїх бажань	1 2 3 4 5
60.	Мені хотілось би бути схожим на тата / маму	1 2 3 4 5

5 – так, постійно (сильна згода)».

Для **обробки** отриманих первинних емпіричних даних можна застосовувати принаймні два способи: 1) підрахування сумарного балу по кожній шкалі за допомогою *ключа*; та 2) факторний аналіз (див., напр. [8]).

Для вираховування сумарного балу за кожною шкалою отримані дані переводяться у бали та вносяться в реєстраційний бланк, де шкала 1 – це перша горизонталь; шкала 2 – друга

і т.д. Підрахування за допомогою *ключа* дає можливість оцінити ступінь сприятливості середовища сімейної взаємодії за кожною шкалою. Чим нижчим є бал за шкалою (мінімальне значення 5), тим більш несприятливим є середовище сімейної взаємодії. І навпаки, чим більш високим є бал (максимальне значення 25), тим середовище сімейної взаємодії є сприятливішим для формування, розвитку певних компетентностей дитини.

РЕЄСТРАЦІЙНИЙ БЛАНК

Вкажіть, будь ласка, ваш вік років, стать

Зворотні твердження помічені зірочкою* та перекладаються в бали так:

відповіді	1 2 3 4 5
бали	5 4 3 2 1

	бал		бал		бал		бал		бал	Сума по шкалі
1*		13*		25*		37		49		
2*		14		26		38*		50*		
3*		15*		27*		39*		51		
4		16		28		40*		52*		
5*		17		29		41		53		
6		18*		30*		42*		54*		
7*		19*		31		43		55		
8*		20		32*		44*		56*		
9		21*		33		45*		57		
10		22		34		46		58		
11		23		35*		47*		59*		
12		24		36		48		60		

КЛЮЧ

Шкала 1 – «Право на власну думку» – 1*, 13*, 25*, 37, 49

Шкала 2 – «Право на автономію / окремішність» – 2*, 14, 26, 38*, 50*

Шкала 3 – «Право на власність» – 3*, 15*, 27*, 39*, 51

Шкала 4 – «Наявність сімейних правил взаємодії і готовність їх дотримуватись» – 4, 16, 28, 40*, 52*

Шкала 5 – «Право говорити «ні» та готовність приймати «ні» інших» – 5*, 17, 29, 41, 53

Шкала 6 – «Право на участь у прийнятті рішень (контроль)» – 6, 18*, 30*, 42*, 54*

Шкала 7 – «Жорсткість – гнучкість правил і норм» – 7*, 19*, 31, 43, 55

Шкала 8 – «Непоследовність – последовність у взаємодії» – 8*, 20, 32*, 44*, 56*

Шкала 9 – «Роз'єднання – згуртованість (єдність)» – 9, 21*, 33, 45*, 57

Шкала 10 – «Причетність спільноті» – 10, 22, 34, 46, 58

Шкала 11 – «Ієрархія та влада» – 11, 23, 35*, 47*, 59*

Шкала 12 – «Авторитетність батьків (І. Марковська)» – 12, 24, 36, 48, 60.

Шкала 1. «Право на власну думку».

Низькі бали свідчать про несприятливість середовища сімейної взаємодії, яке перешкоджає засвоєнню дитиною права на власну думку. Батьки переконані, що вони краще знають, як «правильно»; думка дитини не береться до уваги і знецінюється, особливо якщо відрізняється від міркувань батьків; при висловленні незгоди діти стикаються з емоційним відчуженням батьків.

Високі бали показують сприятливі умови для присвоєння дитиною психологічного права на власну думку. Думки, ідеї, міркування дітей поважаються батьками, вислуховуються, беруться до уваги; інакшість і самотійність суджень підтримується.

Шкала 2. «Право на автономію / окремішність».

Низькі бали свідчать про існування моделей взаємодії між батьками і дітьми, що перешкоджають (ускладнюють) засвоєнню дитиною права на автономію, незалежність дій та окремішність. Виявляючи самотійність, діти наражаються на директиви батьків та/або маніпуляції позбавленням емоційного зв'язку чи фінансової підтримки. По суті, батьки відмовляють дітям у праві мати власну, окрему від них, особистість.

Високі бали засвідчують наявність моделей взаємодії батьків і дітей, що сприяє присвоєнню дитиною психологічного права на авто-

номність. Батьки визнають право дитини на окремішність та сприяють здоровим виявам автономності і самотійності дитини, надають їм емоційну підтримку.

Шкала 3. «Право на власність».

Низькі бали свідчать про те, що особливості сімейної взаємодії перешкоджають, утруднюють засвоєння дитиною права на власність. Батьки заперечують право дитини на власний простір і територію, особисте майно і власні речі. Територіальні межі не визнаються, не поважаються і систематично порушуються батьками (або іншими дорослими).

Високі бали засвідчують сприятливі умови для присвоєння дитиною психологічного права на власність. Батьки підтримують і поважають право дитини на власний простір і особисте майно, визнають права дитини на територіальні межі і можливості встановлювати там свої правила і дотримуються цього.

Шкала 4. «Наявність сімейних правил взаємодії і готовність їх дотримуватись».

Низькі бали свідчать про відсутність зрозумілих правил взаємодії в родині та наслідків у разі їх порушення, а відтак і відповідальності за свої дії. «Розмите», нечітке уявлення про себе і свої обов'язки в сім'ї, незрозумілий, невизначений розподіл зобов'язань у ній.

Високі бали засвідчують наявність у родині чітких правил взаємодії та прийнятних санкцій у разі їх порушення, последовність у їх дотриманні, надання дитині свободи вибору та водночас делегування їй відповідальності за наслідки своїх дій.

Шкала 5. «Право говорити «ні» та готовність приймати «ні» інших».

Низькі бали свідчать про несприятливість сімейних умов для присвоєння права казати «ні» чи відмовлятися від того, що їй не подобається. При висловленні дитиною незгоди/відмови батьки емоційно віддаляються або експлуатують складні для переживання емоції (як-то сором, провина, страх).

Високі бали засвідчують наявність у родині умов, за яких: 1) дитина каже «ні» без страху втратити любов оточуючих. Батьки допомагають відчувати «вагомість» її «ні» і зберігають емоційний зв'язок з дитиною, не усуваючись і не відштовхуючи її; 2) дитина набуває конструктивного досвіду приймати «ні» інших людей, не розриваючи з ними емоційний зв'язок.

Шкала 6. «Право на участь у прийнятті рішень (контроль)».

Низькі бали свідчать про виключення дітей з процесу прийняття рішень у сім'ї, навіть в межах їх компетенцій; діти виявляють несамотійність, приймають рішення «з огляд-

кою» на батьків. Позиція батьків у стосунках з дітьми – авторитарна, або з гіпер опікою.

Високі бали показують характеристики взаємодії батьків і дітей у сім'ї, за яких діти, відповідно до свого віку, залучаються до участі у прийнятті рішень, які них стосуються. Позиція батьків у стосунках з дітьми – швидше партнерська, з повагою і довірою.

Шкала 7. «Жорсткість – гнучкість правил і норм».

Низькі бали свідчать про надмірне нормування та/або ієрархізацію у стосунках, ролі занадто строго розподілені, а правила взаємодії залишаються незмінними за жодних умов. Жорсткі правила у стосунках між батьками і дітьми, а відтак – психологічні межі занадто жорсткі, ригідні. Взаємодія батьків і дітей – переважно авторитарного характеру. Низька гнучкість і адаптивність членів сім'ї, неспроможність змінюватися та адекватно пристосовуватися до мінливих умов середовища.

Високі бали засвідчують наявність сімейної взаємодії, за якої у дітей формуються гнучкі психологічні межі, що передбачає: можливість зміни правил взаємодії при зміні ситуації у сім'ї; відкритість і активність переговорів щодо норм і правил (із залученням дітей); можливість зміни ролей в разі необхідності; співвіднесеність правил з віком членів родини. Взаємодія батьків і дітей – демократична. Гарна адаптивність до умов середовища, що змінюється.

Шкала 8. «Непоследовність – последовність у взаємодії».

Низькі бали свідчать про непоследовність поведінки батьків, відсутність окреслених правил або їх часту змінюваність з незрозумілих причин або внаслідок нестабільного емоційного стану батьків; наявність «подвійних стандартів» у взаємодії.

Високі бали засвідчують последовність поведінки і емоційної реакції батьків у взаємодії з дитиною: в реалізації визначених правил поведінки та санкцій у разі їх порушення; у ставленні до дитини як особистості, стабільній «оцінці» однакових її дій; сталість, однозначність і визначеність у вимогах, які поширюються не тільки на дітей, а й на батьків.

Шкала 9. «Роз'єднаність – згуртованість».

Низькі бали свідчать про роз'єднаність, низький рівень згуртованості сім'ї, відсутність або низький рівень емоційного зв'язку між членами сім'ї, відсутність або недостатність ситуацій (сімейних зустрічей, свят, спільної діяльності, ігор, тощо), де діти могли б отримати прийнятний досвід єднання, спільності, співпричетності. У взаємодії – заохо-

чення батьками суперництва (на противагу співпраці та об'єднанню зусиль).

Високі бали засвідчують високий рівень згуртованості сім'ї, пов'язаний з переживанням дитиною у сімейній взаємодії позитивно забарвленого досвіду приналежності, причетності, єдності з родиною та емоційної зв'язаності. У взаємодії переважають кооперація, співпраця, об'єднання зусиль заради спільної мети.

Шкала 10. «Причетність спільноті».

Низькі бали показують спосіб життя родини, який організований батьками таким чином, що позбавляє дитину (чи суттєво утруднює) можливість отримати позитивний досвід залучення до справ громади й відчути єднання, співпричетність до справ спільноти.

Високі бали увиразнюють умови та ситуації взаємодії, що призводять до переживання співпричетності. Йдеться про досвід спільного залучення до справ, корисних для громади; увиразнення переваг єднання та об'єднання зусиль. Цьому сприяє передусім позитивний приклад дій і вчинків батьків.

Шкала 11. «Ієрархія («перевернута» – «здорова»)».

Низькі бали свідчать про «перевернуту» ієрархію в сім'ї, за якої головною у сім'ї виступає дитина, яка або керує батьками, або занадто опікується, втішає батьків, виконуючи по суті їх функції.

Високі бали показують здорову ієрархію в сім'ї, за якої батьки головні, беруть на себе відповідальність за встановлення та підтримання здорової ієрархії у взаємодії, приймають рішення в рамках своїх компетентностей, відповідають за них; виконують функції згідно своїх сімейних ролей.

Шкала 12. «Авторитетність влади батьків» (шкала «Авторитетність батьків», опитувальник «ВБР» І. Марковської, (2007).

Висока оцінка авторитетності влади батьків означає позитивне ставлення до неї, свідчить про її визнання як «правильної», «справедливої» і прийнятної. *Високі бали за даною шкалою* також свідчать про авторитетність, привабливість і цінність для дітей думок, дій, вчинків батьків, а отже – й силу їх впливу.

Низькі бали вказують на негативно забарвлене ставлення до батьків в цілому, а отже, й до влади батьків. Свідчать про те, що міркування, дії батьків не є для дітей авторитетними, а отже, – не поважаються, не визнаються як важливі та варті уваги. Можна припустити, що й влада в цілому сприймається як недолуга й несправедлива.

Шкали та сконструйовані твердження, що їх розкривають, відображають усвідомлюва-

ний шар стосунків, взаємин між батьками і дитиною. До певної міри такий варіант опитувальника являє собою структурований самозвіт.

Отримані дані дають можливість фахівцю унаочнити важливий матеріал щодо особливостей взаємодії батьків і дітей в сім'ї – про емоційні зв'язки між членами родини, їх статус, ролі, наявність психологічних меж, ієрархії в сім'ї, а також щодо способів комунікації, звичних практик взаємодії та ін., що дозволяє виявити дисфункційні варіанти взаємодії. Цей матеріал може стати основою як для діагностування наявного стану сімейних стосунків (напр., їх проблемних зон, слабких і сильних місць, конфліктних точок, тощо), так і для подальшого планування психологом стратегії і тактики роботи.

Для отримання поглиблених та більш узагальнених даних можна застосувати факторний аналіз відповідей опитуваних. Так, за результатами проведеного аналізу ми змогли

визначити чинники, що визначають розвиток громадянської компетентності дитини у сімейній взаємодії [8].

Висновки. Показники оцінювання розвивального потенціалу сімейної взаємодії розкрито за допомогою шкал: право на власну думку; право на участь у прийнятті рішень (контроль); право на автономність; право на власність; наявність правил взаємодії і готовність їх дотримуватись; гнучкість правил і норм; послідовність у взаємодії; ієрархія; авторитетність влади батьків; згуртованість; причетність спільноті.

Сконструйований нами опитувальник дослідження особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей як чинника розвитку громадянської компетентності є коректним методичним інструментарієм вивчення заявленої теми.

Перспективи подальших наукових пошуків ми вбачаємо в можливості стандартизації методики для діагностування батьківсько-дитячих стосунків.

Література:

1. Жадан І.В. Соціальне середовище як чинник розвитку громадянської компетентності: емпірична модель дослідження. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2020. Вип. 45(48). С. 50–58.
2. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования. URL: <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm>.
3. Марковская И.М. Психология детско-родительских отношений : монография. Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2007. 69 с.
4. Позняк С.І. Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова : методичні рекомендації. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 136 с.
5. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. Москва : КОГИТО-ЦЕНТР, 2002. 396 с.
6. Скар О.М. Взаємодія в сім'ї як чинник розвитку громадянської компетентності молоді: основні поняття дослідження. *Проблеми політичної психології*. 2019. Вип. 8. С. 74–88.
7. Скар О.М. Досвід створення інструментарію дослідження взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2020. Вип. 1(15). Київ : КиМУ. С. 185–193.
8. Скар О.М. Взаємодія в сім'ї як чинник розвитку громадянської компетентності молоді: результати емпіричного дослідження. *Наукові студії соціальної та політичної психології*. 47(50). Київ. 2021. С. 106–114.
9. Эйдемиллер Э., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. 4-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 672 с.
10. Le Compte K., Blevins B., Riggers-Piehl T. Developing civic competence through action civics: A longitudinal look at the data. *The Journal of Social Studies Research*. 2020. Vol.44, 1. P. 127–137.

References:

1. Zhadan, I. (2020). Sotsialne seredovyshche yak chynnyk rozvytku hromadyanskoyi kompetentnosti: empyrychna model doslidzhennya. [Social environment as a factor of civic competence development: an empirical model of research]. *Naukovi studiyi z sotsial'noyi ta politychnoyi psykholohiyi – Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 45(48), 50-58 [in Ukrainian].
2. Zimnyaya, I.A. (2006). *Klyuchevyye kompetentsii – novaya paradigma rezultata sovremennogo obrazovaniya*. [Key competencies – a new paradigm of the result of modern education]. Retrieved from <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm> [in Russian].
3. Markovskaya, I.M. (2007). *Psikhologiya detsko-roditelskikh otnosheniy*. [Psychology of parent-child relationships]. Chelyabinsk: Publishing house of YUUGU [in Russian].
4. Pozniak, S.I. (2013). *Resursy hromadianskosti: sotsialno-psykholohichna skladova*. [Resources of citizenship: a social and psychological component]. Kirovohorad: Imeks-LTD [in Ukrainian].

5. Raven, Dzh. (2002). *Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyyavleniye, razvitiye i realizatsiya* [Competence in modern society: identification, development and implementation]. Moscow: Cogito-centre [in Russian].
6. Sknar, O.M. (2019). Vzayemodiya v simyi yak chynnyk rozvytku hromadyanskoyi kompetentnosti molodi: osnovni ponyattya doslidzhennya [Interaction in the family as a factor in the development of civic competence of young people: the basic concepts of the study]. *Problemy politychnoyi psykholohiyi – Problems of political psychology*, 8, 74-88 [in Ukrainian].
7. Sknar, O.M. (2020). Dosvid stvorennya instrumentariyu doslidzhennya vzayemodiyi v sim'yi yak chynnyka rozvytku hromadyans'koyi kompetentnosti molodi [Experience in creating tools for studying family interaction as a factor in the development of civic competence of young people]. *Psykhologichni nauky: problemy ta zdobutky – Psychological sciences: problems and achievements*, 1 (15), 185-193 [in Ukrainian].
8. Sknar, O.M. (2021). Vzayemodiya v simyi yak chynnyk rozvytku hromadyanskoyi kompetentnosti molodi: rezul'taty empyrychnoho doslidzhennya [Interaction in the family as a factor in the development of civic competence of young people: results of empirical research]. *Naukovi studiyi z sotsial'noyi ta politychnoyi psykholohiyi – Scientific studies of social and political psychology*, 47 (50), 106-114 [in Ukrainian].
9. Eydemiller, E., Yustitskis, V. (2008). *Psikhologiya i psikhoterapiya semji*. [Psychology and psychotherapy of the family]. Sankt-Peterburh: Piter [in Russian].
10. Le Compte, K., Blevins, B., Riggers-Piehl, T. (2020). Developing civic competence through action civics: A longitudinal look at the data. *The Journal of Social Studies Research*, Vol.44, 1, 127-137 [in English].